

הרב מנחם טאובס
מנהל ומשגיח רוחני
המתיבתא דצפון ניו ג'רזי

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה שייך לבית האוצר ערך אבות

א.

שנינו בריש פרק ד' דברכות (כ"ו:): איתמר רבי יוסי ברבי חנינא אמר תפלות אבות תקנום, רבי יהושע בן לוי אמר תפלות כנגד תמידין תקנום. ותוכן המשך הסוגיא שם מפורסם, וגם ידועה מסקנת הגמרא דתפלות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבות. והקשה הג"ר יוסף ענגיל בספר בית האוצר (מערכת א-ב, כלל א' אות ז', באמצע הדיבור) דאיך יש חיוב מכח האבות, הרי זה לימוד מקודם מתן תורה, וקיי"ל דאין למידין מקודם מ"ת. [ובאמת, ענין זה תלוי במחלוקת ראשונים, כפי שנראה להלן, ולפעמים כן למידין מקודם מתן תורה, עכ"פ לדעת כמה שיטות במקרים מסויימים, ועיין עוד לקמן.] ועיי"ש שמחזק את הקושיא ע"פ הא דאיתא בגמ' תענית (כ"ח.) דתפילת מנחה נחשבת כדברי תורה בניגוד לתפילת נעילה שנחשבת כדברי סופרים, ורש"י שם (בד"ה הללו דברי תורה) מבאר דמנחה נחשבת כדברי תורה משום שיצחק אבינו תיקן תפלת מנחה, כדאיתא בגמ' ברכות שם, מהא דכתיב (בראשית כ"ד; ס"ג) ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב, ואין שיחה אלא תפילה, וכו'. וכלומר דמזה שאמרינן שתפלות אבות תקנום יש ללמוד דהחיוב להתפלל אלו התפילות הוא מן התורה, ולכן קשה משום דאין למידין מקודם מתן תורה. ואין לומר שהכוונה היא שהחכמים לאחר מתן תורה צוו לקיים מה שתיקנו האבות, דא"כ יצא סוף כל סוף שעצם החיוב להתפלל אלו התפילות אינו אלא מדרבנן, וא"כ לא יהיה שום יתרון לתפלת מנחה לגבי תפילת נעילה, דשניהם חיוב חכמים הם, אלא ודאי שכוונת הגמ' שם היא שתפלת מנחה נחשבת כחיוב מן התורה ממש (וה"ה נמי לגבי שחרית וערבית, כמובן), דבר זה עומד בניגוד להכלל דאין למידין מקודם מ"ת.

ותירץ שם הגר"י ענגיל דצ"ל דהיתה להם לחכמים קבלה לא רק שהאבות התפללו אלו התפלות בעצמם, כפי שנלמד מהפסוקים בגמ' בברכות שם, אלא שתיקנו

הרב מנחם טאובס

לזרעם אחריהם ולדורות הבאים שגם הם יתפללו אלו התפילות, וכפי פשוטם של דברי הגמ' שם, שאברהם תקן תפלת שחרית, יצחק תקן תפלת מנחה, יעקב תקן תפלת ערבית וכו', כלומר בעד בניהם וזרעם אחריהם. ועיי"ש שמביא ראייה ממדרש משלי (פרשה כ"ב פסוק כ"ח) שמשמע דמזה שאברהם יצחק ויעקב תקנו שחרית מנחה וערבית רואים שהחיוב להתפלל תפילות אלו הוא מכח מנהג שעשו אבותינו ואין לשנות אותו, וכלומר דכך הנהיגו אבותינו, וכוונתם היתה שכל זרעם אחריהם יעשו כן ג"כ. ומסיק הגר"י ענגיל שכיון שכן תיקנו האבות בפירוש לדורות הבאים, לא שייך בענין זה הכלל דאין למידין מקודם מתן תורה, דכלל זה אמרינן רק בנוגע לאיזה דבר שסתם עשו האבות לעצמם בלי לתקן כן בפירוש לדורות הבאים, אבל לא בנוגע לדבר שהאבות תיקנו והנהיגו לדורות. ועייין שם בהמשך דברי הגאון עוד כמה וכמה דוגמאות מהרבה מקורות בנוגע לכלל זה דאין למידין מקודם מתן תורה, ואין כאן מקומו.

ב.

והנה בענין טענת הגר"י ענגיל דאברהם יצחק ויעקב באמת תיקנו להתפלל שחרית מנחה וערבית, וכוונתם היתה להנהיג כן בדוקא לדורות הבאים (ולכן שם אין שייך לדבר על הכלל דאין למידין מקודם מ"ת), נראה לענ"ד דיש להביא ראייה לדבר מדברי התוס' ישנים ביומא (כ"ח: בד"ה צלותיה) ועוד ראשונים. דהנה בגמ' שם איתא בשם רב ספרא דצלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי, פירושו שאברהם אבינו התפלל בשעה שהשחירו הכתלים הפונים דרך מזרח מפני שנטו צללי ערב, ועיי"ש ברש"י (ד"ה מכי משחרי כותלי), דהיינו בתחילת שבע שעות. וברור שהכוונה שם לתפלת מנחה, וכן מבאר רש"י (שם בד"ה צלותיה דאברהם) שמדברים על תפלת הערב שלו, ועיי"ש בהגהות מהריעב"ץ (על רש"י שם) דר"ל תפלת המנחה, וא"כ נראה שאברהם אבינו כבר התפלל תפילת מנחה. ועייין בספר אוצר הגאונים ליומא שם (בד"ה א' רב ספרא) בשם רב צמח גאון דהכוונה היא לתפלת מוסף שהיא גם כן חלק מתפלת שחרית שתיקן אברהם אבינו. אבל לא כן דעת רוב המפרשים שהבינו שהכוונה כאן היא שאברהם התפלל תפלת מנחה, ועייין, למשל, בספר הישר לרבינו תם (סימן ש"ח) שכתב כן בפירושו. וכן מוכח נמי מדברי המשנה בסוף מס' קידושין (פ"ב.), המובאים להלן בגמ' יומא שם, שקיים אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא ניתנה, ובגמ' יומא הוסיפו

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

שקיים אפילו עירובי תבשילין. ויש שגרסו במקום זה עירובי תחומין, עיין למשל בשו"ת הרשב"א (חלק א' סימן צ"ד), ועיין ברבינו בחיי לבראשית (כ"ו; ה' בד"ה וישמור) שכתב שדרשו חז"ל דקיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין ועירובי תחומין שניהם. ובמדרש בראשית רבה שם (פרשה ס"ד סימן ד') איתא דאפי' הלכות עירובי חצרות היה אברהם יודע, ובמדרש שוחר טוב לתהלים (מזמור א', בד"ה כי אם בתורת ה' חפצו זה אברהם) מובא דקיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין ועירובי חצירות, ואכמ"ל בכל זה. אבל מ"מ ברור שבודאי התפלל אברהם אבינו תפלת מנחה אם קיים כל שאר המצוות, הן מהתורה שבכתב והן מהתורה שבעל פה, כדאיתא בגמ' יומא שם. וכן תפס המהרש"א בפשיטות בחדושי אגדות לברכות (כ"ו: בד"ה אברהם) דודאי שאברהם נמי היה מתפלל מנחה (וערבית) דהא קיים כל התורה כולה. והקשו התוס' ישנים ביומא שם דבסוגיא הנ"ל בברכות אמרינן דיצחק תיקן תפלת מנחה, וא"כ איך מתארים תפלת מנחה בשם צלותיה דאברהם (דהיינו תפילת אברהם) אם יצחק באמת תיקנה. (ואם אברהם באמת כבר התפלל תפלת מנחה, למה אמרינן בכלל דיצחק תיקנה.) וכן נמי הקשו התוס' בברכות שם (בד"ה יצחק), ותירצו דזה שאברהם אבינו התפלל תפלת מנחה היינו רק לאחר שתקנה יצחק, וכן תירצו התוס' ישנים שם בשם רבינו תם, דאחר שתקנה יצחק היה אומרה גם אברהם (ואברהם היה מתפלל תפלה זו דוקא בשעה שנטו צללי ערב על הכתלים, וכדברי הגמ' שם).

אבל התוס' ישנים הביאו שם עוד תירוץ לקושיא זו, וז"ל: אי נמי אומר רבי דמ"מ היה אומרה אברהם מתחילה אלא שלא עשאה כלל לכל בני ביתו עד שתקנה יצחק, דאפילו עירובי תבשילין קיים כדאמרינן לקמן, עכ"ל. כלומר, בוודאי שאברהם אבינו, אשר קיים כבר כל התורה כולה, גם כן התפלל תפלת מנחה עוד לפני זמנו של יצחק, אבל רק עשה כן לעצמו בלי לתקן שכן יעשו גם זרעו אחריו, ורק כשבא יצחק והתפלל תפלת מנחה, הנהיג הוא שגם דורות הבאים יתפללו תפילה זו. ולכן שפיר אומרת הגמ' בברכות שיצחק תיקן תפלת מנחה, כי אברהם, אע"פ שבאמת התפלל תפילת מנחה, לא תיקנה לכל בני ביתו, ורק יצחק תיקנה בתור תקנה והנהגה לכל זרעו. אבל מפני שאברהם אבינו סוף כל סוף כבר התפלל תפלת מנחה, אף דקיבל לעשות כן רק לעצמו ולא עשאה לכלל בני ביתו, מ"מ שפיר מכונה תפלת מנחה בגמ' בתענית (שם) בשם "צלותיה דאברהם" כי הוא באמת התפלל תפילה זו עוד לפני שבא יצחק ותיקן תפלת מנחה לדורי דורות. וכן נמי כתב התוס' הרא"ש לברכות (שם בד"ה יצחק) שג"כ הקשה קושיא זו ותירץ (בתירוץ השני) דגם מתחילה התפלל אברהם אבינו תפלת

הרב מנחם טאובס

מנחה, אף לפני שבא יצחק, דהרי אמרינן דאפילו עירובי תבשילין קיים, אלא שלא עשה קבע לכל בני ביתו עד שתיקנה יצחק. ועיין בתוס' הרא"ש ליומא (שם בד"ה צלותיה) שמביא תירוץ זה בשם ר"ת דאפילו קודם שתיקנה יצחק, היה אברהם אומרה אלא שלא קבעה לדורות עד שקבעה יצחק. וכן מוכח נמי ממה שכתב בספר האשכול (חלק א' סימן י') דודאי קיים אברהם אבינו כל התורה כולה, ואם כן הוא ודאי היה מתפלל כל ג' התפלות שחרית מנחה וערבית, אלא דכל אחד מהאבות תיקן תפלה אחת בתור תקנה לכל העולם, ופירסמה לכל, כיון שנענה בה, עיי"ש היטב.

ויש להעיר, דרך אגב, שהחיד"א, בספר מדבר קדמות (מערכת תי"ו אות ד'), מביא בשם האר"י ז"ל שהתפלה הראשונה שהיתה בעולם היתה תפילת אדם הראשון שהתפלל מנחה באותו ערב שבת שבו נוצר, עיי"ש שעל כן יש להיות זהיר בתפלת מנחה, וכמו שאמרו חז"ל בגמ' ברכות (ו:), ולכן נראה שתפילת מנחה היתה בעולם עוד הרבה הרבה שנים לפני אברהם ולפני יצחק. אלא ודאי שאדם הראשון לא תיקן להתפלל תפילה זו, ורק התפללה בעצמו בלי לתקנה לדורות הבאים, וכן עשה גם אברהם אבינו, שבודאי התפלל תפלת מנחה, אבל לא תיקנה לבניו ולביתו אחריו, ורק יצחק תיקנה בתור הנהגה ותקנה קבועה. וזה שתפלת מנחה מכונה בגמ' בתענית שם בשם צלותיה דאברהם אף דיוצא לפ"ז שגם אברהם באמת לא היה הראשון להתפלל תפילה זו, כי אדם הראשון כבר אמרה, אולי י"ל דאדם הראשון לא התפלל תפילה זו בקביעות, ושמה רק התפלל אותה באותו הערב שבת לאחר שחטא בעץ הדעת, ועיין בגמ' סנהדרין (ל"ח:) דבשעה עשירית סרת, ואולי התפלל רק בפעם הזאת לאחר החטא (שהיה בזמן מנחה), אבל חוץ מזה לא התפלל, או עכ"פ לא התפלל בקביעות. אבל אברהם אבינו כנראה התפלל תפלת מנחה כרגיל, וכך משמע מפשטות הסוגיא ביומא שם שאומרת שצלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי, כלומר דתפילתו של אברהם, דהיינו התפילה שהתפלל אברהם בקביעות וכרגיל, היתה באותה שעה שהכותלים השחירו, וכפי שהסברנו לעיל. ואין נראה לומר דהכוונה היא שרק התפלל בשעה זו פעם אחת בלבד, אלא שכך עשה כל הזמן. ואשר על כן נקריית תפילה זו על שמו, ולא על שמו של אדם הראשון שהקדים להתפלל תפילה זו, ואע"פ שאף אברהם לא תיקן תפילה זו לדורות, ורק יצחק תיקנה.

והנה היוצא מכל הנ"ל הוא שאף על גב דאברהם אבינו כבר התפלל תפלת מנחה עוד לפני ימיו של יצחק, מ"מ אמרינן בגמ' בברכות (כ"ו:) שיצחק תקן תפלת

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

מנחה כי אברהם לא תיקנה לדורות ורק יצחק באמת עשה כן. וכעין זה ראיתי בפי' העץ יוסף שבספר עין יעקב לברכות שם (בד"ה ריב"ח), וז"ל: ובודאי שכל השלשה האבות התפללו כל אחד כל השלש תפלות כל אחת בזמנה ערב ובקר וצהרים, שהרי הם קיימו כל התורה כולה וכל דברי הסופרים שעתידין לחדש, ואפי' עירוב תבשילין, ודרשו במסכת קדושין כל זה מקרא. רק מדמצינו בקרא שאברהם התפלל שחרית, ויצחק מנחה, ויעקב מעריב, על כרחך שאף שכל אחד מהם התפללו כל התפלות, מ"מ בעיקר התקנה לדורות הניח כל אחד מקום להשני לתקן תפלתו לדורות, ואברהם תקן לדורות שחרית, ויצחק מנחה, ויעקב מעריב, לכן כתיב בתורה שחרית באברהם ומנחה ביצחק וערבית ביעקב, עכ"ל. וא"כ ברור מכאן דכשהגמ' אומרת שיצחק תקן תפלת מנחה, הכוונה היא דוקא לזה שעשה תקנה לזרעו אחריו ולדורות הבאים, ולא רק שהתפלל בעצמו (כי כן עשה כבר אברהם אבינו). וכן נמי מובא בחי' הריטב"א ליומא (שם בד"ה אמר רב ספרא) דאף דאברהם היה מתפלל אותה, אבל מפני שיצחק תקן אותה לכל העולם תלה אותה הכתוב ביצחק, עיי"ש. וכל זה מתאים עם מה שהבאנו לעיל מהגר"י ענגיל דהאבות באמת תיקנו תפילות אלו לדורות, והנהיגו שכן יתפללו בניהם וביתם לדורות הבאים, ושזו היא כוונת חז"ל כשאמרו שאברהם תקן תפילת שחרית, יצחק תקן תפלת מנחה, ויעקב תקן תפילת ערבית, ואשר על כן אין להקשות מהכלל דאין למידין מקודם מתן תורה דאין הכלל הזה מתייחס לדבר שבפירוש תקנו האבות לזרעם. ועכשיו יש לנו ראיה לדברי הגר"י ענגיל שהגמ' באמת מדברת על תקנות שהתקינו האבות לדורות, ולא רק על הנהגות שעשו לעצמם (דאל"כ אין לקשור תפלת מנחה דוקא ליצחק אם אברהם כבר התפלל תפילה זו, אלא ודאי הענין הוא שרק יצחק תיקנה), ועכשיו שמדברת הגמ' על תקנות של האבות, שפיר י"ל דאין שום סתירה להכלל דאין למידין מקודם מתן תורה כי רק לגבי הנהגות שהנהיגו לעצמם אין ללמוד ממה שעשו האבות אבל תקנתם שהנהיגו לדורות, כגון אלו התפילות, כן יש ללמוד ממה שעשו האבות קודם מתן תורה.

ולענ"ד נראה להוסיף עוד דבאמת כן אפשר לדייק מעצם הסוגיא ביומא שם, עכ"פ לדעת כמה מהראשונים. דהנה בתחילה ביקשה הגמ' ללמוד מאברהם אבינו, שהתפלל תפלת מנחה "מכי משחרי כותלי", כפי שביארנו הדברים לעיל, דכן נמי יש לשחוט קרבן התמיד של בין הערביים בשעה זו ג"כ (דהיינו בתחילת שבע שעות). ושואלת הגמ': "אנן מאברהם ניקום וניגמר?", כלומר דאי אפשר לקבוע חיוב ממה שעשה אברהם אבינו. ורש"י (שם בד"ה אנן) פירש דזה משום שאברהם היה זריז לעשות מצוות, כמובן, וידוע דמאברהם אבינו לומדים שזריזין מקדימין למצוות,

הרב מנחם טאובס

כדאיתא בגמ' פסחים (ד.), עיי"ש ובהמשך הסוגיא הזאת ביומא, ואי אפשר לחייב אותנו בקביעות להיות זריזין כאברהם. והוסיף הריטב"א בחידושו ליומא (שם בד"ה אמר רב יוסף) שכוונת הגמ' היא דמי יוכל להיות זריז כמותו, והלא אין שום אדם יכול להיות זריז כמו אברהם אבינו. אבל בפ"י הערוך (אות השין, ערך שחר - הראשון) ביאר את קושיית הגמ' בדרך אחרת לגמרי, וז"ל (וגם מובא בשולי הדף ביומא שם ברוב דפוסי התלמוד): מאברהם ניקום ונגמור, כלומר אברהם קיים המצות ועדיין לא נתנה תורה, ואין לנו ללמוד אלא ממנהג הנביאים כגון דניאל וכיוצא בו מפני שנהגו בהלכה למשה מסיני, עכ"ל. וכן נמי פירש רבינו חננאל ביומא (שם בד"ה אמר רב יוסף), וכן מובא ג"כ בספר אוצר הגאונים ליומא (שם בד"ה א' רב ספרא), ובח"י הריטב"א (שם) מובא ביאור זה בשם ר"ת דאין ללמוד מאברהם שהיה קודם מתן תורה ושמא ניתנה תורה ונתחדשה הלכה. והנה לפי אלו הראשונים, המפרשים דבאמת כך היא קושיית הגמ', דא"א ללמוד מאברהם אבינו מפני שאין למידין מקודם מתן תורה, יש לתמוה דלמה לא הקשה כן הגמ' בברכות (שם) לפי המ"ד שסובר שתפילות אבות תקנום, הרי מן הנכון היתה להגמ' להקשות גם שם איך יכולים ללמוד החיוב להתפלל שחרית מאברהם מנחה מיצחק וערבית מיעקב, הא כולם היו קודם מתן תורה, ואין למידין מקודם מתן תורה. אלא ממה שלמעשה לא הקשה כן הגמ' בברכות, נראה שצודקים דברי הגר"י ענגיל שרק בנוגע לדבר שנהגו האבות לעשות בעצמם בלי לתקן שכן יעשו זרעם אחריהם, רק אז אמרינן דאין למידין מקודם מתן תורה, ולכן רק בגמ' ביומא שם, שמדברת על זה שאברהם אבינו התפלל מנחה בעצמו בלי לתקן תפילה זו לדורות, כמו שביארנו לעיל, דוקא שם הקשה הגמ' (לפי הראשונים הנ"ל) דהא אין למידין מקודם מתן תורה. אבל בגמ' בברכות שמדברת על התקנות שתקנו האבות לדורות בענין תפילה, שם אין מקום לדבר על הכלל דאין למידין מקודם מתן תורה מפני שבנוגע לתקנות האבות, באמת כן למידין מקודם מ"ת, וכמשנ"ת.

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

וכן נמי נראה ממש"כ הפני יהושע בפירושו לברכות (שם בד"ה מיהו) כדי לבאר למה קיי"ל דתפלת ערבית רשות (כדאיתא בדף כ"ז.שם), דהרי קשה, אם יעקב תיקן תפילת ערבית, למה נחשבת תפלה זו כתפילת רשות? לכאורה, מאי שנא תפילת ערבית מתפילת שחרית (שתיקנה אברהם) או תפילת מנחה (שתיקנה יצחק) שהן נחשבות כתפילת חיוביות מן התורה מפני שהאבות תיקנום, ולמה לא נאמר כן גם לגבי תפלת ערבית שתיקנה יעקב? ועיין בפי' הרי"ף (ר' יאשיהו פינטו) שבספר עין יעקב (שם בד"ה רבי יוסי) דקושיא זו מעיקרא ליתא, דלדעתו, להמ"ד דתפלות אבות תקנום, באמת אין תפילת ערבית רשות אלא חובה, וכמו שתפלת שחרית ומנחה הן חובה ולא רשות, ורק לפי המ"ד דתפלות כנגד תמידין תקנום אמרינן דתפילת ערבית רשות שהרי היא כנגד אברים ופדרים שלא נתעכלו ע"ג המזבח, ובענין זה באמת נחלקו ב' הדעות האלו, עיי"ש.

אבל הפני יהושע תירץ בדרך אחרת, והיינו דיעקב אבינו, באותו הזמן שהתפלל תפילת ערבית בברחו מפני עשו אחיו, כמסופר בריש פ' ויצא (עיין בראשית כ"ח: י"י-י"א, ויצא יעקב ... ויפגע במקום וכו'), לא היה בדעתו בכלל לקבוע תפילה בשעה זו, אלא שרצה להתפלל דרך נדבה, דכן משמע ממה שביארו חז"ל בגמ' חולין (צ"א:), מובא בפירש"י עה"ת לבראשית שם פסוק י"ז בד"ה כי) דאמר יעקב אבינו "אפשר עברתי על מקום שהתפללו אבותי ואני לא התפללתי", וכלומר דרצה רק להתפלל בעצמו במקום שבו התפללו אברהם ויצחק, ולא רצה בשעה זו לקבוע תפילה חדשה. אבל אחר שראה ששקעה לו החמה פתאום שלא בעונתה, כפי שהגמ' אומרת שם (ועיין ברש"י לפסוק י"א שם בד"ה כי בא השמש, וכך היא במדרש בראשית רבה פרשה ס"ח סימן י'), משום הכי לאח"כ נקבע זמן תפלת ערבית לאחר שקיעת החמה, אבל מפני שיעקב בעצמו לא התפלל אותה התפילה מעיקרא אלא דרך נדבה, מש"ה אמרינן דתפילת ערבית רשות. ועוד כותב הפני יהושע (שם) דבאותה שעה שהתפלל יעקב אבינו היה רוצה להתפלל תפילת מנחה, אלא שהשקיע הקב"ה את החמה שלא בעונתה, ולאחר ששקעה לו החמה חזר והתפלל תפילת ערבית, עיי"ש. ובין כך ובין כך, היוצא מדברי הפני יהושע הוא שיעקב אבינו באמת לא כיון לכתחילה לתקן תפילה חדשה בשעה זו, ורק כך יצא הדבר למעשה, ואשר על כן אמרינן דתפילת ערבית עומדת על רמה יותר נמוכה מתפלת שחרית ותפלת מנחה ונחשבת רק כתפלת רשות. ועיין עוד בשו"ת הרמ"ע מפאנו (סימן י"ד) דתפילת ערבית מעיקרא אינה אלא רשות, שעל מנת כך תקנה יעקב אבינו, וכלומר דלא רצה יעקב אבינו בשעה זו לתקן תפילה חדשה, עיי"ש. והנה מ"מ רואים מכל זה

הרב מנחם טאובס

דגם להפני יהושע ס"ל דכוונת הגמ' בברכות (כ"ו). בנוגע להיחס בין האבות לבין ג' תפילות היום הוא שבאמת תיקנו האבות תפילות אלו כתקנה קבועה לדורות, ולא רק שהתפללו הם התפילות, ואף יעקב למעשה תקן תפילת ערבית, אלא מפני שלא לכך כיוון לכתחילה, קיי"ל דתפילת ערבית רשות, אבל למעשה כל אחד מהאבות תיקן תפילה אחת בתור הנהגה לדורות הבאים אחריהם. וא"כ, גם מזה יש ראייה לדברי הגר"י ענגיל דהאבות דוקא תיקנו התפילות עם כוונה בפירוש לדורות הבאים, ולכן אין מקום לגבי תפילות אלו להכליל דאין למידין מקודם מתן תורה.

ד.

והנה נראה עוד לענ"ד דאולי כן מוכח ג"כ מדברי הכסף משנה, כפי שיבואר להלן, ביחס לדין אחר שכנראה לומדים מהנהגת אחד מן האבות, שבאמת קשור, במקרה, לתפילת האבות כפי הצגתו של הרמב"ם. בפרק ט' מהל' מלכים הלכה א', כתב הרמב"ם סדר התפתחותן של המצוות במשך ההיסטוריה הקדומה של כלל ישראל עוד לפני זמן מתן תורה. וז"ל הרמב"ם לאחר שהזכיר ששת המצוות שבהן נצטוו אדם הראשון והוספת האיסור לאכול אבר מן החי שבו נצטוו נח, שביחד נודעו מצוות אלו בשם השבע מצוות בני נח: וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם. בא אברהם ונצטוו יתר על אלו במילה, והוא התפלל שחרית, ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפילה אחרת לפנות היום, ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית ... עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו, עכ"ל. וברור מדברי הרמב"ם שיצחק אבינו לא רק תקן תפלת מנחה (לפנות היום) אלא ג"כ הפריש מעשר. וענין זה שיצחק הפריש מעשר נלמד מהפסוק בפ' תולדות (בראשית כ"ו: י"ב) שבו כתוב "ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה'", ודרשו במדרש בראשית רבה (פרשה ס"ד סימן ו') שהאמיד יצחק כמה ראוי הארץ לעשות ועשתה פי ק' במה שהאמידה, והטעם שמדד אותה הוא מפני המעשרות, עיי"ש. וכן מובא בפ"י רש"י עה"ת (שם בד"ה מאה שערים) שאומד זה למעשרות היה. וכן כתב הרמב"ן בפירושו לפסוק ה' שם. ועיין בס' משך חכמה לפסוק י"ד שם שבו נאמר "ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר..." שכתוב שני פעמים "מקנה" מפני שיצחק חידש מצות מעשר, והיה לו מקנה צאן בפני עצמו ומקנה בקר בפני עצמו כדי

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

להפריש מעשר מכל אחד ואחד. ומ"מ ברור דלפי חז"ל, יצחק אבינו הפריש מעשר, ולפי הרמב"ם הוא הוסיף מצוה זו למנין המצוות שנודעו קודם מתן תורה.

אבל בהשגות הראב"ד שם כתב דבאמת אברהם אבינו היה הוא שחידש מצות מעשר, ולא יצחק, ולכן מן הנכון היה לכתוב שאברהם נצטווה על המילה, והוא התפלל שחרית והפריש מעשר, ויצחק הוסיף תפלה אחרת לפנות היום. כלומר, דאברהם היה הראשון שהפריש מעשר, ולא יצחק, ובפי' הרדב"ז שם ובכסף משנה שם ביארו דכן נלמד מזה שלאחר שהציל את לוט מהמלכים שלקחו אותו ושב לדרכו, פגש אברהם אבינו במלכי צדק מלך שלם שהוציא לחם ויין, ושם כתוב (בראשית י"ד: כ') "... ויתן לו מעשר מכל, ועיי"ש ברש"י (בד"ה ויתן לו) שאברהם הוא היה הנותן למלכי צדק. וכן הבין האבן עזרא (שם בד"ה מגן), וכן משמע מדברי המדרש בבראשית רבה (פרשה מ"ג סימן ח', ועיי"ש בפירוש מהרז"ו בד"ה מכח), ועיי"ן עוד בפי' הרמב"ן עה"ת (לפסוק י"ח שם בד"ה והוא כהן) דמשם נרמז שיוציא זרעו של אברהם המעשר והתרומה, וכו'. וכן מוכח ממש"כ בפסיקתא רבתי (פיסקא עשר תעשר אות ג'), דאברהם הפריש מעשר ראשון (ע"פ הפסוק בבראשית י"ד שם), ויצחק הפריש תרומה גדולה (ע"פ הפסוק בבראשית כ"ו שם). וא"כ, טוען הראב"ד, טעה הרמב"ם כשכתב שהפרשת מעשר התחילה עם יצחק אבינו, דהרי אברהם אבינו כבר עשה כן בימיו כשנתן מעשר למלכי צדק.

ובביאור שיטת הרמב"ם שם שכתב שיצחק הוא שהפריש מעשר לראשונה, כתב המגדל עוז (שם) שיש כאן מדרשות חלוקות, די"א שכוונת הפסוק "ויתן לו מעשר מכל" היא שאברהם נתן מעשר למלכי צדק כמו שביארנו, וא"כ צודקים דברי הראב"ד דאברהם אבינו הפריש מעשר לראשונה. אבל י"א להפך, שמלכי צדק נתן מעשר לאברהם, וכן פירש החזקוני על התורה (שם בד"ה ויתן לו), וגם הרד"ק (שם בד"ה ויתן לו) כתב כן בשם אביו והסכים עמו, עיי"ש, וא"כ נמצא שאברהם אבינו לא הפריש מעשר בכלל, ואשר על כן צודקים דברי הרמב"ם שיצחק אבינו באמת הפריש מעשר לראשונה. והנה הרדב"ז (שם) ביאר שיטת הרמב"ם בדרך אחרת, והיינו שאמת היא שנתן אברהם אבינו מעשר מרכושו למלכי צדק, אבל מצות הפרשת מעשרות כמות שהיא נהגת דוקא בגידולי קרקע, כמו שמוכח מדברי הירושלמי בריש מס' מעשרות (פרק א' הלכה א', דף א.). שדרשו מהא דכתיב (דברים י"ד: כ"ב) "עשר תעשר את כל תבואת זרעך" שדוקא דבר שגידולו מן הארץ חייב במעשרות, כדאיתא במשנה שם,

הרב מנחם טאובס

ועיין בפני משה (שם בד"ה כלל אמרו במעשרות) דכל המעשרות נכללו בכלל הזה. ועיין עוד בפ"י הרמב"ן על התורה (שם). ולכן מה שהפריש אברהם מעשר מהרכוש ונתן למלכי צדק אינו משמש כמקור למצות הפרשת מעשרות בכלל מפני שחיוב הפרשת מעשרות הוא בגידולי קרקע דוקא, וכמשנ"ת. וכן מוכח נמי מהפסוק (שם כ"ו: י"ב) בנוגע למעשר עני, ועיין שם בפרש"י (בד"ה שנת המעשר), דשם גם כן ברור מתוך עצם הפסוק שהמדובר הוא במעשר תבואה דוקא. והנה באברהם אבינו לא מצינו שהפריש מעשר מגידולי קרקע שלו, ורק יצחק עשה כן, כמו שביארנו לעיל בשם המדרש, ולכן העדיף הרמב"ם למצוא המקור הראשון למצות הפרשת מעשרות ממה שעשה יצחק אבינו, שהוא הרי הפריש דוקא מגידולי קרקע, שזהו עצם החיוב במצות הפרשת מעשר הנוהגת לדורות, ולא רצה להתייחס בכלל להנהגת אברהם אבינו עם מלכי צדק, שבעצם אין הנהגה זו קשורה בכלל למצות הפרשת מעשר הנוהגת לדורות, מפני שהפרשה זו לא היתה מגידולי קרקע.

ולענ"ד נראה להוסיף, דרך אגב, דגם הראב"ד מודה דמצות הפרשת מעשר נוהגת דוקא בגידולי קרקע, אבל זה דוקא בנוגע למעשר ראשון הניתן ללוי, למעשר שני הנאכל בירושלים, ולמעשר עני הניתן לעניים. אבל יש עוד חיוב מעשר הנוהג בכל מה שאדם מרויח, והיינו מעשר כספים, ואולי לזה כיון הראב"ד כשכתב דאברהם הפריש מעשר לראשונה, דנכון הוא שמה שאברהם הפריש לא היה מגידולי קרקע, ולכן אין מעשה זה נחשב כמקור למצות הפרשת המעשרות הרגילות (מעשר ראשון, מעשר שני, ומעשר עני), אבל שפיר נחשב מעשה זה כמקור להחיוב לתת מעשר כספים, דכן באמת עשה אברהם אבינו, וזה היה עוד קודם ימיו של יצחק. ולכן נכונים דברי הראב"ד שאברהם אבינו באמת הפריש מעשר לראשונה, דהיינו מעשר כספים.

ושמא י"ל, א"כ, דנחלקו הרמב"ם והראב"ד כאן בנוגע לעצם מעמדו של המצוה להפריש מעשר כספים. דהנה מצינו די"א שמצוה זו היא מדאורייתא, וכן מוכח מדברי התוס' בתענית (ט. בד"ה עשר) שמצטט מהספרי (ומדרש זה ליחא לפנינו) על הפסוק שבו כתוב "עשר תעשר" (דברים שם פסוק כ"ב) דיש חיוב מעשר ברבית ופרקמטיא ובכל דבר שמרויח בו אדם. ועיין עוד בשל"ה (מס' מגילה, ענין צדקה ומעשר, בד"ה ומ"מ) שג"כ מביא דרשה זו, וגם עוד דרשה מביא שם שמשמע ג"כ דיש חיוב מדאורייתא להפריש מעשר כספים. וכן נמי משמע מדברי הגר"א בשנות אליהו, בביאור על המשנה בריש מס' פאה (פרק א' משנה א', בפירוש הארוך שם בד"ה

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

וגמילות חסדים). וי"א שמצות מעשר כספים היא רק מדרבנן, והפסוקים הם בגדר אסמכתא בעלמא, וכן משמע בשו"ת המהרי"ל (סימן נ"ד וסימן נ"ו), ועיין עוד בשו"ת חוות יאיר (סימן רכ"ד) שהפרשת מעשר מפרקמטיא וכספים מבוססת רק על אסמכתא בעלמא. וכן כתב בעל הערוך השלחן (יו"ד סימן רמ"ט סעיף ב'). ובתשובות המהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג סימן ע"ד) איתא שהפרשת מעשר כספים היא רק מנהג, וכן משמע מדברי הב"ח (יו"ד סימן של"א בסוף ד"ה ומ"ש ואין נותנין) שמעשר כספים אינו חייב בה לא מן התורה ולא מדרבנן. וע"ע בפתחי תשובה ליו"ד שם (ס"ק י"ב), ובשו"ת שאילת יעבץ (חלק א' סימן ו' ובסוף סימן ג'), ואכמ"ל בכל זה. אבל אולי י"ל לדעת הראב"ד, החיוב להפריש מעשר כספים הוא מן התורה ולכן שפיר הביא שאברהם אבינו היה הראשון להפריש מעשר משום שהוא הפריש מרכושו לתת למלכי צדק עוד קודם שיצחק הפריש שום מעשר. ואילו לדעת הרמב"ם, אין שום חיוב מן התורה להפריש מעשר כספים (ואו שהוא חיוב מדרבנן, או שהוא מנהג בעלמא) ולכן רצה הרמב"ם למצוא מי התחיל להפריש את המעשרות שבהם אנו כן מחוייבים מדאורייתא, ועל כן לא התייחס לזה שאברהם אבינו נתן מרכושו למלכי צדק, אלא דוקא כתב שיצחק התחיל בהפרשת מעשרות מפני שהוא הפריש מתבואתו, וכמו החיוב לדורות שהוא מדאורייתא, ואולי זוהי נקודת המחלוקת. ואף דאין מוכרח לומר כן במח' הרמב"ם והראב"ד, נראה לענ"ד דכן אפשר להציע. ועיין עוד בפרקי דר' אליעזר (ריש פרק ל"ג) דכתב דגם יצחק לקח את מעשר ממונו. ומ"מ הנה יש לנו עוד דרך במח' זו בין הרמב"ם לבין הראב"ד. ואח"כ מצאתי שכעין זה כתב בשו"ת חתם סופר (חלק יו"ד סימן רל"ב) שאברהם אבינו הפריש רק מעשר כספים, שאינו חיוב מדאורייתא, ולכן אין ללמוד שום דבר ממעשיו, ורק יצחק קיים מצות הפרשת תבואה, שהיא המ"ע של מעשר דאורייתא, ולכן מיצחק נכון וראוי ללמוד כל הדין מדאורייתא.

ונחזור לעניינינו, והיינו שהכסף משנה (שם) ביאר את המח' בדרך אחרת, ומשם יש ללמוד לנקודתנו כאן. וז"ל הכסף משנה: טעם הראב"ד משום דכתיב באברהם ויתן לו מעשר מכל, ואפשר לומר לדעת רבינו דבאברהם לא אשכחן שעושר ממונו, והתם דוקא עושר השלל הבא בידו ולא בתורת מעשר, אלא לפי שכבודו מלכי צדק בהוצאת לחם ויין וברכו, ורצה לתת לו מעשר השלל, אבל יצחק הוא הראשון שעושר ממונו לשם מעשר, עכ"ל. מה שמבואר מדבריו הוא שאף אם אמת היא שאברהם נתן מעשר למלכי צדק (ודלא כדברי המגדל עוז שהבאנו לעיל), אבל לא עשה כן בכוונה להנהיג מצות הפרשת מעשרות לדורות, אלא רק כדי לתת כבוד הראוי למלכי

הרב מנחם טאובס

צדק שהוציא בשבילו לחם ויין וברכו. וכלומר, דמה שעשה אברהם אבינו עם מלכי צדק היתה הנהגה עצמית פרטית, ולא דבר שקבע בעד הדורות הבאים, ואשר על כן הרמב"ם לא הביא בכלל ענין המעשר שהפריש אברהם כי אין זה נחשב כמקור להפרשת מעשרות לדורות, ורק כן עשה אברהם בפעם הזאת מטעם מסויים הנוגע לפגישתו עם מלכי צדק. וכעין זה כתב הגאון הרוגאצ'ובי בס' צפנת פענח על הרמב"ם (פרק ז' מהל' מתנות עניים הלכה ה'), דמה שעשה אברהם לא היה אלא מצוה לשעה, עיי"ש. ודוקא מה שיצחק הפריש מעשר אח"כ נחשב א"כ כמקור נאמן להפרשת מעשרות לדורות, וכן דעת הרמב"ם.

והנה להרחיב ביאורו של הכסף משנה שם, נראה לענ"ד דאולי כוונתו היא שמה שאברהם נתן מעשר למלכי צדק כהנהגה פרטית הוא מעשה מקודם מתן תורה, ואין למידין מקודם מתן תורה בדבר שרק עשו האבות בלי לתקן כן לדורות הבאים, ולכן, מחמת הכלל הזה דאין למידין מקודם מ"ת בכי האי גוונא, לא רצה הרמב"ם בכלל להביא את הסיפור שאברהם הפריש מעשר למלכי צדק. אבל כשיצחק הפריש מעשר מתבואתו, כנראה רצה לקבוע ניהוג זה לדורות, ולכן שפיר כותב הרמב"ם דיצחק הפריש מעשר לראשונה כי לגבי מה שהוא עשה, אין שום בעיה מחמת הכלל הזה דאין למידין מקודם מתן תורה מפני שבכה"ג, כשעשו האבות דבר שרצו לקבוע לדורות, באמת כן למידין מקודם מ"ת. ורק מאברהם אבינו לא רצה הרמב"ם למצוא מקור בענין הפרשת מעשרות כי אברהם הפריש מעשר סתם למלכי צדק בלי לתקן הנהגה זו לדורות, ודוקא אז אין למידין מקודם מ"ת. ואם כנים הדברים, הרי יש לנו עוד ראיה ליסודו זה של הגר"י ענגיל (שהכלל דאין למידין מקודם מתן תורה שייך רק לדבר שעשו האבות לעצמם, אבל בדבר שתקנו האבות כן למידין מקודם מ"ת) מדברי הרמב"ם בענין הפרשת מעשר, ענ"פ לפי ביאורו של הכסף משנה, שלומדים דוקא מיצחק אבינו ולא מאברהם אבינו מפני שדוקא יצחק הפריש מעשר לשם הנהגה לדורות, וכמשנ"ת.

ונראה עוד דע"כ באמת הביא הרמב"ם שם בכלל את החיוב הזה להפריש מעשרות ברשימת המצוות מקודם מ"ת, וכלל את התקנה הזאת ביחד עם התקנות להתפלל, כי דוקא הדברים האלו קבעו האבות כתקנה. כלומר, די ש הרבה דברים שעשו האבות והשבטים קודם זמן מ"ת שמובאים בש"ס כרמזים וסמוכים לדינים מסויימים, וכדהביא הגר"י ענגיל באריכות בס' בית האוצר שם (עיי"ש באותיות ד'-ז') הרבה מהדוגמאות האלו, והרי הרמב"ם שם לא הביאום בכלל. אלא ודאי שהרמב"ם הביא רק

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

אלו הדברים שעשו האבות מפני שנצטוו בהם בפירוש (כגון מילה וגיד הנשה, ובכלל זה יש להביא ג"כ הז' מצוות בני נח, ואכמ"ל בענין מקור אלו המצוות, ועיין בגמ' סנהדרין נ"ט-נ"ט:) או הדברים שתקנו לדורות (כגון התפילות שבהן נאמר בגמ' בברכות שם שאברהם תקן שחרית וכו', וכמו שהבאנו לעיל). ומזה שהרמב"ם כן כלל מצות הפרשת מעשרות בתוך רשימה זו, מבואר דס"ל דמצוה זו באמת נתקן ע"י האבות, וא"כ מסתבר יותר להביא המקור מיצחק אבינו ולא מאברהם אבינו, דנראה שאברהם אבינו רק עשה מעשה חד-פעמי עם מלכי צדק ולא כיוון בזה לעשות תקנה לדורות, וכמו שכתב הכסף משנה.

ועיין עוד בחדושי המהר"ץ חיות ליבמות (ד: בד"ה גמרא) דלהכי לא הביא הרמב"ם ברשימתו שם את זה שיהודה התחיל במצות ייבום, כמו שמובא במדרש בראשית רבה (פרשה פ"ה סימן ה'), ובילקוט שמעוני למשלי ל"א:כ"ט (חלק ב' רמז תתקס"ד בד"ה רבות בנות עשו חיל-הראשון), וכך היא במדרש שיר השירים רבה (פרשה א' סימן ט"ז), משום דמצד עצמו הנהיג כן, ולא בתורת חיוב, ואשר על כן אין ייבום נחשב בגמ' כמצות עשה דקודם הדיבור, עיי"ש. ועיין במורה הנבוכים (חלק ג' פרק מ"ט) שכתב הרמב"ם בפירוש שיבום היה מנהג קדום לפני מתן תורה, משמע שזה היה רק מנהג ולא תקנה גמורה. ובמדרש לקח טוב עה"ת (בראשית ל"ח:י"ח) איתא דהיו נוהגים על הייבום קודם מ"ת ממצות הדעת, אבל נראה שלא התקינו לעשות כן. וז"ל המאירי בבית הבחירה ליבמות (ה: בד"ה והשתא): ואע"ג דחזינן מצות יבום נוהגת לפני הדיבור כדאיתא בער ואונן, לא מתורת מצוה הוא, אלא יהודה הוא דקאמר ליה לאונן על פי מה שהיו נוהגים בו, עכ"ל. וכן כתב בחי' הריטב"א שם (בד"ה מה להנך) דאע"ג דחזינן ליהודה והאבות שהיו נוהגים בייבום, לאו בתורת מצוה נהגו כן אלא כדרך שקיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין, כמו שהבאנו לעיל, דאין זה מתורת תקנה. ועיין עוד בפ"י הרמב"ן עה"ת (בראשית שם) דחכמים הקדמונים קודם התורה היו יודעים שיש תועלת גדולה ביבום האח, ונראה דיבום היה מנהג קדמון אף לפני יהודה, ויהודה רק נודרו לקיים המנהג, עיי"ש. ומכל זה נראה כדברי הגר"י ענגיל דאין ליחשב דברים שסתם נהגו האבות והשבטים לעשות לעצמם כמצוות לדורות, ובדברים כאלו, ודוקא כאלו, אומרים דאין למידין מקודם מ"ת. ובספר תורת נביאים (פרק י', בהג"ה ראשונה שבשולי דף ס"א. בכל ספרי מהר"ץ חיות חלק א'), כתב המהר"ץ חיות גם כן דהרמב"ם לא הביא הך דיהודה משום דס"ל דיהודה עשה זאת מעצמו מטעם מנהג, אלא דשם מוסיף עוד דיהודה לא היה נביא וע"כ לא נצטוה בזה,

הרב מנחם טאובס

ואולי אין זה ממש כדברנו כאן, ועיין עוד להלן, אבל מ"מ נראה כמו שהעלה הכסף משנה דגם הרמב"ם ס"ל דיש להביא מקור למצוה מקודם מ"ת רק אם ברור שמי שעשאה כיוון להנהיגה לדורות, וכמו שכתב הגר"י ענגיל, ולכן למד דין הפרשת מעשר דוקא מיצחק אבינו.

ולדעת הראב"ד, שכן הביא המקור מאברהם אבינו, וכן כנראה הסכים הרמב"ן בפירושו עה"ת (בראשית י"ד: י"ח בד"ה והוא כהן) כמו שהבאנו לעיל, צ"ל שאולי אינו מודה לכלל זה של הגר"י ענגיל וס"ל דאף בדבר שעשו האבות בתור הנהגה פרטית לפעמים יש ללמוד מקודם מ"ת, וכמו שהביא הרי"ף בפ"ב דברכות (ט: בדפיו) בשם הני רבואתא דז' ימי אבילות מדאורייתא נינהו מדכתיב גבי יוסף (ויעקב) "ויעש לאביו אבל שבעת ימים" (בראשית נ': י'). וכך היא במדרש תנחומא לפ' ויחי (אות י"ז) ובמדרש דברים רבה (פרשה ט' סימן א') ובעוד מקורות, וגם מובא שיטה זו ברא"ש (ברכות פרק ב' סימן ט"ו) ובשו"ת הרשב"א (חלק א' סימן תת"ו) ועוד. וכן תפס בפשיטות בחי' הר"ן למועד קטן (כ. בד"ה מה חג). וענין זה הנוגע למקורה של אבילות בתורה שנוי במח' גדולה בין הראשונים, ועיי"ש ברי"ף וברא"ש, ובשלטי הגבורים שעל הרי"ף שם (בדף י., אות א, ב) ובשו"ת הרשב"א שם סימן תמ"ו, ואכמ"ל בזה. אבל ברור מכל זה דיש סוברים שעכ"פ לפעמים שייך ללמוד מקודם מ"ת אף מדבר שעשו האבות והשבטים כהנהגה פרטית. ומדברי הנצי"ב על השאלות דרב אחאי גאון לפ' ויחי (שאלתא ל"ה, בהעמק שאלה אות א'), נראה דכן ס"ל לבעל השאלות, ועיי"ש בשאלת שלום (אות נ'). ואולי כן ס"ל להראב"ד שם ג"כ.

ויש להעיר דהנה בירושלמי מועד קטן (פרק ג' הלכה ה', דף י"ד סוף ע"ב) משמע להדיא דבאמת אין למדין מקודם מתן תורה דהרי אמרו שם בלשון קושיא "ולמדין דבר קודם למתן תורה?" כלומר דבודאי שאין. ועיי"ש בפני משה (בד"ה ולמדין) ובקרבן העדה שם (בד"ה ופריך) דכוונת הגמ' היא להקשות בתמיה. וכן הבינו התוס' במועד קטן (כ. בד"ה מה חג) דמסקנת הירושלמי היא דאין למדין מקודם מתן תורה. וכן משמע נמי מהבבלי בסוגיא ביומא (כ"ח:;) שהבאנו לעיל, ע"פ דעת הערוך, רבינו חננאל, והריטב"א בשם רבינו תם, שכתבו שהגמ' שם הקשה קושייתה ע"פ ההנחה שאין למדין מקודם מתן תורה, ועיין דברינו לעיל. והנה לפי אלו שסוברים שכן יש ללמוד מקודם מתן תורה, עכ"פ במקרים מסויימים, צ"ל דס"ל כפירושו של רש"י ביומא שם שהסוגיא אינה מתייחסת בכלל לענין זה דאין למדין מקודם מ"ת, ובנוגע

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

להירושלמי שם, אולי ס"ל דהמאמר "ולמידין דבר קודם למתן תורה" בא בניחותא, ולא בתמיה, וכלומר דבאמת כן למידין מקודם מ"ת. ומצאתי שבאמת כעין זה כתב בעל התורה תמימה בפ' ויחי (בראשית נ'; י', אות י"ב) דאולי טעות סופר נפל בירושלמי ובמקום "וכי למדין מקודם מתן תורה" צ"ל וכן למדין מקודם מ"ת, כלומר דכאן אנו כן למדין מקודם מ"ת, ולפי הגרסאות בירושלמי דלא נאמר שם "וכי" (או וכן), צריך לפרש דלשון "ולמידין" הוא בניחותא, וכדברינו, וכן באמת משמע מלשון המדרש בבראשית רבה (פרשה ק' סימן ז'), עיי"ש. ואולי כך סובר הראב"ד שם, ואשר על כן ס"ל דישי ללמוד מאברהם אבינו אף בדבר שנהג בלי כוונה לתקן לדורות. ובדרך אחרת י"ל דאולי גם הראב"ד מודה לכלל זה של הגר"י ענגיל, אבל ס"ל שגם מה שעשה אברהם אבינו עם מלכי צדק עשה לשם קביעת הפרשת מעשר לדורות, ודו"ק. ומ"מ, אף דאין להוכיח כסברת הגר"י ענגיל מדברי הראב"ד, נראה שדברי הרמב"ם, ע"פ ביאורו של הכסף משנה, כן עולים בקנה אחד עם מה שכתב הגר"י ענגיל בנוגע ללימוד מקודם מ"ת.

ה.

והנה נראה לענ"ד דגם יש להביא ראיה ליסוד זה של הגר"י ענגיל בדבר שלא תיקנו האבות לדורות באמת אין ללמוד מקודם מתן תורה מגמ' מפורשת בסנהדרין (מ"ו:; בענין קבורה. דהנה הקשה שם שבור מלכא קבורה מן התורה מניין, ולא רצו לתרץ מהא דנקברו אברהם יצחק ויעקב, דמנהגא בעלמא קיימו, וכן פירש רש"י שם (בד"ה ונימא מדאיקבור צדיקי) דקבורת אברהם יצחק ויעקב היתה רק מטעם מנהג שנהגו כן מקודם. וכן מזה שקבר הקב"ה את משה רבינו לא רצה ללמוד דזה היה משום שלא רצה הקב"ה לשנות ממנהג העולם, וכמו שפירש רש"י (שם בד"ה ונימא ליה). וכן פירש רבינו חננאל שם דלגבי קבורת האבות ומשה רבינו י"ל מנהגא בעלמא הוא, ואין למצוא משם ראיה שיש איזה צווי לגבי קבורה, עיי"ש. ומבואר מזה דאע"פ שברור מפסוקי התורה שהאבות קיימו מצות קבורה, מ"מ אין להביא ראיה משם שיש עלינו היום שום מצוה לקבור מתים, משום שהם עשו כן רק בתור מנהג, ולכן מהא ג"כ חזינן דאין ללמוד מקודם מ"ת מכל דבר ממעשה האבות, דהרבה דברים עשו רק כמנהגא בעלמא ולא כתקנה הנוהגת לדורות. ועיינן עוד במש"כ הרמב"ן בפירושו עה"ת (בראשית כ"ט; כ"ד, בד"ה מלא שבוע זאת) דשבעת ימי המשתה אין ללמוד ממה ששמח

הרב מנחם טאובס

יעקב שבעה ימים לאחר נישואיו ללאה (כי אם ממשה רבינו שהתקין שבעת ימי המשתה ושבעת ימי האבל, כדאיתא בירושלמי כתובות פרק א' הלכה א', דף ב.:, וכפי שהביא הרמב"ם בפרק א' מהל' אבל הלכה א') כי אולי שמחת ד' ימי המשתה היתה רק ממנהגי הקדמונים שנהגו בהם מתחילה נכבדי האומות, וע"כ בכה"ג אין ללמוד מקודם מ"ת, כן נראה לפרש דבריו שם. וזה ג"כ מקביל ליסודו של הגר"י ענגיל.

ודרך אגב, עיי"ש בהמשך דברי הרמב"ן דבאמת בירושלמי כן למדו משבעת ימי המשתה של יעקב הדין דאין מערבין שמחה בשמחה, כדאיתא במועד קטן שם פרק א' הלכה ד' (דף ו.), וכן מובא בתוס' במועד קטן (ח: בד"ה לפי) בשם הירושלמי, וכך היא במדרש בראשית רבה (פרשה ע' סימן י"ח). והנה בבבלי במועד קטן (ט.) מובא מקור אחר להא דאין מערבין שמחה בשמחה, והוא מהפסוק במלכים א' (ח'; ס"ח) בענין חנוכת בית המקדש וחג הסוכות, וזה כמובן היה לאחר מ"ת, אבל לפי הירושלמי קצת קשה דהרי נראה משם דכן למדין מקודם מ"ת לענין אין מערבין שמחה בשמחה, ולפי הירושלמי שהבאנו לעיל (מועד קטן פרק ג' הלכה ה', דף י"ד:) קיי"ל דאין למדין מקודם מ"ת (אא"כ נאמר ששם אמרו "ולמדין דבר קודם למ"ת" בניחותא, וכפי שהצגנו לעיל שם). והקושיא עוד יותר חזקה משום שבב' המקורות בירושלמי, המרא דשמעתא הוא רב אחא בר יעקב, כלומר הוא הוא שדחה הלימוד מאבלות דיעקב אבינו משום שאין למדין מקודם מ"ת, והוא גם הביא את הלימוד מנשואי יעקב שאין מערבין שמחה בשמחה. וגם לדברי הגר"י ענגיל קשה הירושלמי שמביא המקור לדין אין מערבין שמחה בשמחה מנשואי יעקב כי זה בודאי לא היה תקנה לדורות אלא רק הנהגה, ועומד לימוד זה א"כ נגד יסודו הנ"ל. ולכן מובן למה הבבלי במועד"ק שם הביא מקור אחר לדין זה, אבל ע"פ הירושלמי הכל ק"ק. וכדי לתרץ קושיא זו כתב הרמב"ן שם דהלימוד מהירושלמי ומהמדרש הוא רק סמך בעלמא ולא לימוד גמור, וכן אפשר לומר ע"פ יסודו של הגר"י ענגיל דבאמת אין אנו לומדין דאין מערבין שמחה בשמחה מהא דנישואי יעקב, כי לא היה שם שום תקנה לדורות ולכן שייך לומר הכלל דאין למדין מקודם מ"ת, ולכן יש כאן רק סמך בעלמא. אבל עדיין צ"ע קצת למה בכלל הביאו סמך מקודם מ"ת.

ועיין עוד בשו"ת שואל ומשיב (מהדורה רביעאה חלק א' סימן מ"ח) דהקשה יותר דיוצא דלגבי מה שעשה יוסף שהתאבל על יעקב אבינו אמרינן דאין למדין מקודם מתן תורה, ואין שם אפילו סמך, ואילו ממה שאמר לבן הרשע שם "מלא שבוע זאת" כן

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

לומדים סמך דאין מערבין שמחה בשמחה, ומובן שזה תמוה, וצ"ע, ואולי יש לומר דאין לדקדק כולי האי בדבר שהוא רק רמז או סמך. ועיין עוד שם בדברי הרב שואל ומשיב שמציע דממה שהיה מנהג נכון קודם מתן תורה כן למידין, שהרי גם לאחר מ"ת מן הראוי לעשות כן, ורק בדבר שאין לו טעם אין למידין מקודם מ"ת. וכלומר דבדבר שהוא מסתבר (כמו הכלל דאין מערבין שמחה בשמחה) שפיר יש ללמוד מקודם מ"ת, וכן מביא בשו"ת שבות יעקב (חלק א' סוף סימן כ"ו), עיי"ש, וזה באמת דלא כיסודו של הגר"י ענגיל שהבאנו כאן, כי לדעת השואל ומשיב שפיר יש ללמוד מקודם מ"ת אף מדבר שלא תיקנו האבות לדורות הבאים כל עוד שהוא דבר מסתבר. וע"ע שם שמביא בשם אחרים דיש לחלק בין מצוה, דאין למידין מקודם מ"ת, לבין ענין מוסרי דיש ללמוד מקודם מ"ת. אבל אח"כ אומר דאולי הכלל דאין למידין מקודם מ"ת שייך רק בדבר שהוא מנהג בעלמא, וזה כבר דומה יותר לסברת הגר"י ענגיל, אלא שהוא ממשיך לכתוב שדין גמור, כמו חיוב או מצוה, אין ללמוד מקודם מ"ת מפני שאולי רק הנהיגו האבות כן מצד מנהג, אבל לגבי ענין מוסר, אם הנהיגו האבות כן קודם מ"ת, מכ"ש שלאחר מ"ת בודאי ראוי לעשות כן, ועיי"ש שמיישב כמה קושיות ומביא כמה ראיות לשיטתו זו. ואין זה דומה באמת לסברת הגר"י ענגיל כי מדברי השואל ומשיב משמע שיש ללמוד ענין מוסרי מקודם מתן תורה אף אם האבות לא תיקנו כן בפירוש אלא רק שעשו כן בעצמם. ואולי הגר"י ענגיל בעצמו יסכים לזה, ומה שהוא יסד דאין ללמוד מהאבות כי אם דבר שתיקנו הם לדורות מתייחס רק לדין, כלומר דבדין גמור, דהיינו דבר חיובי, אין ללמוד מהאבות או השבטים אא"כ הם תיקנו לעשות כן בתור תקנה קבועה ולא אם סתם עשו איזה דבר לעצמם. אבל לגבי דבר מוסרי או איזו הנהגה טובה, שפיר יש ללמוד מקודם מ"ת אף אם האבות לא תיקנו בפירוש לעשות כן בעד דורות הבאים, וצ"ע אם נכון לומר כן בסברת הגר"י ענגיל. אבל מכל מקום נראה דמה שהבאנו לעיל מהגמ' בסנהדרין שם לגבי קבורה, שאמרה הגמ' שהאבות קברו מתייהם רק בתור מנהג, ולכן אין ללמוד מהם, הוא ראיה לסברת הגר"י ענגיל כמו שפירשנו, וכן נראה מדברי הרמב"ן שם, ואף שנראה שהרב שואל ומשיב יסד כלל אחר כדי להסביר מתי אמרינן דאין למידין מקודם מ"ת, מ"מ יסודו של הגר"י ענגיל במקומו עומד.

ו.

אמנם, אחרי כל זה, נראה לענ"ד דאף אם נאמר דנכון היסוד של הגר"י ענגיל בדבר שתיקנו האבות לדורות הבאים לא שייך ביה הכלל דאין למידין מקודם מתן תורה, אבל מ"מ ראייתו מהא דשנינו בברכות שם דתפלות אבות תיקנום צ"ע קצת, דהרי הגמ' שם סיימה בפירוש למסקנה דנכון הוא שתפלות אבות תיקנום, אבל אסמכינהו רבנן אקרבנות. וכלומר דבאמת זה שתיקנו האבות להתפלל ג' התפילות אינו טעם מספיק כדי לבאר למה אנו היום מתפללים ג' התפילות האלו, דהרי בעינן עוד טעם בנוסף לזה, דהיינו הקשר להקרבות כדאיתא שם. וא"כ, הרי יוצא שבאמת אין אנו לומדין החיוב להתפלל רק מזה שהאבות התפללו, ואע"פ שהם אולי תיקנו לעשות כן בתור הנהגה קבועה לדורות, וכדברינו לעיל, אלא מדבעינן נמי שם הטעם דתפלות כנגד הקרבנות תיקנום, הרי ברור שבאמת התפילות נתקנו לנו על ידי אנשי כנסת הגדולה ע"פ הקרבנות, וכמו שביאר רש"י שם בתחילת הסוגיא (בר"ה כנגד תמידים תקנום), ולא ע"פ זה שהתפללו האבות. ונראה א"כ דממה שהתפללו האבות אולי באמת אין ללמוד לדורות שיש חיוב להתפלל, לפי מסקנת הסוגיא, ומהם יש ללמוד אולי רק שיש חשיבות כללי בענין התפילה בכל יום, אבל לא שמעשיהם קובע איזה חיוב גמור לדורות.

ועיין עוד במדרש משלי (פרשה כ"ב פסוק כ"ח), וכן בילקוט שמעוני שם (חלק ב' רמז תתק"ס), במה שאמר ר' שמעון בן יוחאי, וז"ל: מנהג שעשו אבותיך אל תשנה אותו, כגון אברהם שתקן תפלת השחרית ... ויצחק תקן תפלת המנחה ... ויעקב תקן תפלת ערבית, עכ"ל. הרי משמע דמה שעשו האבות עשו בתורת מנהג, ואף שנכון ללמוד מהם, וכמו שנאמר בסוף המדרש שם דמה שעשו האבות עשויה לכל הדורות, מ"מ, חוב גמור אין ללמוד מהם, אלא מנהג בעלמא. ואף דהגר"י ענגיל בעצמו הביא מדרש זה כראיה ליסודו, כמו שהצגנו כאן בתחילת המאמר, נראה ע"פ פשוטו שמשם יש ראייה רק דמנהג נכון יש לקבוע ע"פ מעשה האבות, אבל חוב גמור אין כאן. וכן מבואר בספר תורת נביאים (פרק י"א) שהאריך המהר"ץ חיות להוכיח דהעיקר הוא דאין למדין דבר מקודם מ"ת בכלל, וכל הענינים שכן למדו חז"ל מקודם מ"ת אינם רק סמך בעלמא ולא דינא קאמרו. ועי"ש שהביא דברי הרמב"ם במורה הנבוכים (חלק א' פרק ס"ג, וחלק ב' פרק ל"ט) דכל המצוות שנאמרו להאבות לא נאמרו לצוות לעם, ורק באו מפי ה' לאבות עצמם ולא נשתלחו במצות ה' לצוות לאחרים, והאבות היו בגדר מורים ומלמדים, ולא שלוחים לצוות דינים. וכלומר דבודאי יש ללמוד ממעשה האבות, אבל

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

לא בתורת חיוב גמור. וממסקנת הסוגיא בכרכות שם נראה דה"ה נמי בענין התפילות, וכמשנ"ת, ודלא כמו שביאר הגר"י ענגיל.

ואין לומר דכל יסודו של הגר"י ענגיל בנוי רק על שיטת רבי יוסי ברבי חנינא שם דאמר תפלות אבות תיקנום, ראשית, משום דקשה להבין למה יבנה כלל יסודי רק על פי שיטה אחת בגמ' כשיש חולקים בדבר, ועוד, דלפי מסקנת הגמ' שם, ר' יוסי בר' חנינא מודה דרבנן אסמכינהו לתפילות אקרבתות (ועיי"ש ברש"י בד"ה דאי לא תימא הכי). אלא ודאי שמסוגיא זו אין להביא ראיה שכן לומדים דבר מקודם מתן תורה אם עשאוהו האבות כתקנה בעד דורות הבאים, כי רק מזה שהאבות תיקנו להתפלל לבד אין באמת רואים מקור ברור להחייב שלנו להתפלל היום, כי לפי מסקנת הסוגיא בעינין נמי הטעם שקבעו אנשי כנסת הגדולה החיוב להתפלל ע"פ לימוד מהקרבתות, ודו"ק. וא"כ, הראיה של הגר"י ענגיל שמזה שהאבות תיקנו את התפילות בפירוש בעד הדורות הבאים, וע"פ דבר זה אנו מתפללים אלו התפילות היום, רואים אנו שבכה"ג לא שייך הכלל דאין למידין מקודם מתן תורה, נראה קצת קשה, כי באמת יוצא שלמעשה אין לומדים ממה שהאבות עשו בענין זה קודם מתן תורה בלבד, ואולי באמת אין ללמוד בכלל ממה שעשו האבות קודם מ"ת אף אם כווננו לתקן הדבר לדורות.

והנה יש להצביע דאף דמדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל מפרק ט' מהל' מלכים שם משמע דס"ל דתפלות אבות תקנום, שהרי כתב בפירוש שאברהם התפלל שחרית ויצחק הוסיף תפלה אחרת (מנחה) לפנות היום, ויעקב התפלל ערבית, ולא הזכיר שם בכלל ענין הקרבתות, וא"כ משמע שמסוגיא זו אולי יש באמת ראיה ליסודו של הגר"י ענגיל, מ"מ כתב הרמב"ם בפרק א' מהל' תפילה (הלכה ה') דעזרא ובית דינו תקנו שיהא מנין התפלות כמנין הקרבתות, עיי"ש שכנראה תפס דהעיקר הוא שתפילות כנגד תמידין תקנום, וע"ע בדברי הכסף משנה שם. (ובפרט, עיין בלשון הכסף משנה שכתב דלדעה אחת תפלות כנגד אבות תקנום, ולא שהאבות בעצמם תקנום, ודו"ק.) וכן כנראה פסק הרי"ף בכרכות שם (י"ח. - י"ח: בדפיו) שהביא רק הראיות לשיטת ר' יהושע בן לוי שסובר דתפילות כנגד תמידין תקנום, עיי"ש, שמזה משמע דגם ליה ס"ל דהעיקר הוא כדעה זו, ולא כדעת ר' יוסי בר' חנינא דאמר שתפלות אבות תקנום.

והנה ביישוב הסתירה בדברי הרמב"ם שכתב בהל' מלכים (שם) כהמ"ד דתפלות אבות תקנום ובהל' תפילה (שם) כתב כהמ"ד דתפלות כנגד תמידין תקנום, כתב

הרב מנחם טאובס

המהר"ץ חיות בהגהותיו לברכות שם (כ"ו: בד"ה גמרא תפלות אבות תקנום) דאין שום חולק על זה שהאבות תקנו התפלות, וע"כ בהל' מלכים שם כשכתב הרמב"ם סדר התפשות מצוות ה' עד שבא משה רבינו, הזכיר תקנת האבות, אבל במה שהוא חובה עלינו היום להתפלל, שעל זה מדובר בהל' תפילה שם, אין אנו לומדים מהאבות אלא מהתמידין, דהא כלל יש לנו דאין למדין מקודם מתן תורה. ועיי"ש שמצביע לדברי הרמב"ם המפורסמים בפירוש המשנה שלו בחולין (פרק ז' משנה ו') דכל מה שאנו עושים היום אין אנו עושין אלא במצות הקב"ה ע"י משה רבינו, ולא ע"פ מה שאמר הקב"ה לפני כן, וזהו עיקר גדול לדעתו. ועיי"ן עוד בשו"ת עונג יו"ט (סוף סימן ע"ו) שביאר הסוגיא הנ"ל בברכות ע"פ יסוד זה של הרמב"ם בפיהמ"ש שם שאין אנו עושים שום דבר מפני שעשו האבות. וז"ל המהר"ץ חיות שם: וא"כ נהי דאבות תקנו, מ"מ אין תקנתם לחוב עלינו, ומפני זה צריך לומר דאנשי כנסת הגדולה תקנו נגד תמידים, ורק משום תקנתם אנו מצווים להתנהג כן, וכן משמע לשון הש"ס כאן תפלות אבות תקנו ואסמכינהו רבנן על קרבנות, היינו דזאת בודאי ברור דאבות תקנו, רק רבנן דעשאו חוב עלינו היא דומיא דקרבנות, ונכון, עכ"ל. וכן ביאר ביתר אריכות בס' תורת נביאים (שם בדף ס"ח-ס"ט) דבאמת הכל מודים דתפלות אבות תקנום, ורק נחלקו התנאים בדבר שנוגע לחוב עלינו, דחד אמר שחכמים תקנו התפילות זכר לתמידין וח"א שחכמים תקנו התפילות זכר לתקנת האבות, שכיון שאבותינו נהגו כן, היה ישר לחכמים לתקן לנו כן. אבל למעשה כ"ע ל"פ דתפלות אבות תקנום אבל מעשה האבות אין לנו לחובה, ורק החכמים תקנו לנו התפלות, ולפי מסקנת הסוגיא, עשו כן ע"פ התמידין דוקא. ולכן בהל' מלכים (שם) כשהזכיר הרמב"ם סדר התפשות המצוות, כתב שהאבות תקנו התפילות, אבל בהל' תפילה (שם) שדיבר על דברים שהם חובה עלינו, כתב דהתפילות כנגד תמידין תקנום כי ממה שעשו האבות אין לנו ללמוד שום חובה, ולדעת המהר"ץ חיות זו היא מסקנת הסוגיא בברכות שם. ואח"כ מצאתי שכן כתב השיטה מקובצת לברכות (שם בד"ה אבות), בלי להביא הסתירה בדברי הרמב"ם, וז"ל: פירוש ודאי אבות תקנום אבל מפני תקנתם לא היינו מחוייבים לאומרם, ואתו רבנן ואסמכינהו אקרבנות כדי שיהו חובה, עכ"ל. וזהו ממש כדברי המהר"ץ חיות בהבנת הסוגיא. וכל זה עומד בניגוד לפירושו של הגר"י ענגיל שכן לומדים החיוב להתפלל ממה שעשו האבות מפני שבענין התפילות, האבות כן באמת תיקנו להתפלל בתור תקנה קבועה לדורות.

תפילות אבות תקנום ולימוד מקודם מתן תורה

ז.

והנראה לומר בזה דהגר"י ענגיל לכאורה למד מסקנת הסוגיא בברכות שם בדרך אחרת לגמרי. והיינו שבאמת כן תקנו האבות להתפלל ג' התפילות, מפני שהתפללו בכוונה להנהיג כן לדורות הבאים, וע"פ זה יש לנו חיוב להתפלל היום, וכמו שביארנו לעיל, וכדברי ר' יוסי בר' חנינא, ולעולם לא חוזר הוא מזה במסקנת הסוגיא, ולמעשה כן לומדים שחייבים אנו להתפלל מזה שהאבות התפללו. וזה שריב"ח כנראה מודה דאמסכינהו רבנן לתפילה אקרבנות, היינו רק בנוגע לזמני התפילה, אבל עצם התקנה להתפלל היא בודאי מהאבות עצמם. ועיין במה שכתב הנצי"ב בפ"י העמק שאלה על השאילתות דרב אחאי גאון (פ' לך לך, שאילתא ח' אות א') דס"ל לבעל השאילתות וכן להבה"ג דקיי"ל כריב"ח דתפלות אבות תקנום, ומהתמידין לומדים רק סדר זמני התפלות וטעמייהו, אבל עצם החיוב להתפלל היתה תקנה קבועה מימות אבותינו, עיי"ש דבריו באריכות. וכן באמת משמע קצת מדברי הרמב"ם בעצמו בספר המצוות (מצות עשה י') דמה שאמרו דתפלות כנגד תמידין תקנום היינו לענין זה שהחכמים תקנו זמנים לתפילה. וכן כנראה הבין הלחם משנה (בהל' תפילה שם) בשיטת הרמב"ם, כלומר שהוא פוסק כריב"ח דתפלות אבות תקנום, ורק כנגד התמידין תקנו החכמים הזמנים. וכן כתב בפירוש בספר האשכול (הלכות תפלה וקריאת שמע סימן י') דמסקנת הסוגיא היא שהאבות תקנו שחרית מנחה וערבית, וזה שאמסכינהו רבנן אקרבנות קאי דוקא אזמן, עיי"ש ובנחל אשכול שם (אות ה'). וא"כ גם הגר"י ענגיל יכול ללמוד כן דבאמת מקור התפילות הוא מהאבות ורק קביעת זמניהם למדו מהקרבנות (אף לדעת ריב"ח, וכדמשמע מסוף הסוגיא שם). ועיין עוד בדברי האור שמח על הרמב"ם (פרק ג' מהל' תפלה הלכה ט') שגם הוא כתב דבאמת האבות תקנו התפלות, ורק זמני התפלות תקנו חז"ל כנגד קרבנות וכפי זמן הקרבנות, ולכן אין שום סתירה בדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל מהל' מלכים ומהל' תפילה. ואשר על כן שפיר יכול הגר"י ענגיל לומר שבאמת תפלות אבות תקנום, ושתקנום בעד דורות הבאים המתפללים דוקא ע"פ תקנה זו של האבות, מפני שהאבות עשו כן בתור הנהגה הקבועה לדורות, ומהנהגה כזו שפיר יש לנו ללמוד לדורות. ומזה יש ראייה נכונה ליסודו שאין להקשות בכה"ג מזה הכלל שאין למדין מקודם מ"ת, דבכה"ג דוקא יש ללמוד מקודם מתן תורה, וכמשנ"ת.